

wemu, dając początek likwidacji wolności wyznań. Państwo faszystowskie związało się ściśle z hierarchią kościelną. Uznano osobowość prawną kościołów, a nawet zostały one uznane za organizacje prawa publicznego, udzielono szeregu przywilejów duchowieństwu (*privilegium fori*, *privilegium canonis*, *privilegium immunitatis*), a władze kościelne korzystały ze szczególnej ochrony prawnej. Autor wskazując na ściśle powiązania władz państwowych z kościelnymi uznał, że przepisy wydawane przez kościoły stanowiły w tej sytuacji specjalne źródło prawa, które miało duży wpływ na praktykę sądów powszechnych. Szczególne znaczenie miały przepisy kościoła protestanckiego, natomiast nie doszło do recepcji prawa kanonicznego, chociaż poszczególne kanony były stosowane w praktyce sądów świeckich na zasadzie obowiązującego prawa zwyczajowego i tą drogą weszły do ustawodawstwa węgierskiego.

W trzeciej części pracy autor przedstawił źródła dochodów kościołów w czasach feudalnych, a następnie zanalizował je szczegółowo w okresie rządów Horthyego. Dzielać kler na dwie grupy autor stwierdził, że hierarchia kościelna czerpała swoje dochody głównie z własności ziemskiej, która mimo reformy rolnej nie tylko nie utraciła swojego stanu posiadania, ale nawet powiększyła go o 3,6%. Wielka własność ziemska skupiała się głównie w rękach kościoła rzymskokatolickiego. Niższy kler zawdzięczał swoje dochody przede wszystkim patronom, a następnie wiernym, których obciążano podatkami kościelnymi wynoszącymi 100—600% podatków państwowych.

Szczególnie interesująca jest czwarta część pracy obejmująca zagadnienia państwowego patronatu. Autor zajął się przede wszystkim kwestią obsadzania stanowisk biskupich i słusznie stwierdził, że datą przełomową było ogłoszenie kodeksu prawa kanonicznego w 1919 r. Od tego czasu Watykan zastrzegł sobie wyłączne prawo nominacji biskupów i na Węgrzech dopiero po długotrwałych petraktacjach zgodził się w 1927 r. (tzw. *intesa semplice*) na uwzględnianie ewentualnych zastrzeżeń natury politycznej rządu w stosunku do kandydatów.

Pracę zamyka część piąta, na temat praw i przywilejów duchowieństwa w okresie rządów Horthyego, w której autor wskazuje na stopniowe opanowywanie życia publicznego przez kler i członków stowarzyszeń religijnych oraz na mechanizm ich współpracy z państwem faszystowskim.

Głęboka znajomość źródeł i obszernej literatury przedmiotu pozwoliła autorowi na opracowanie nie tylko stanowiska prawnego wyznań na Węgrzech, ale również praktyki stosowania norm prawnych. Ten duży wysiłek badawczy przyniósł cenne wyniki.

JERZY WISŁOCKI (Poznań)

Annali di Storia del Diritto, t. VII, Milano 1963, ss. 676; t. VIII, Milano 1964, ss. 434.¹

W nowszych rocznikach tego czasopisma przeważają — jak w latach poprzednich — publikacje mediewistyczne i romanistyczne. Redakcja kontynuuje wydawanie Włoskiej Bibliografii Historyczno-Prawnej i wydawanie średniowiecznych tekstów źródłowych, którym poświęcona jest zwykle końcowa część rocznika.

1. P r a w o r z y m s k i e. Różnice między prawem klasycznym a justyniańskim omawia Antonio Masi (*Retroattività della condizione e donatio mortis causa fra coniugi*, Annali, t. VII, s. 19—41) na szczegółowym przykładzie retroakcji warunku przy darowiźnie mortis causa (d.m.c.) między małżonkami. Analizuje odpowiednie fragmenty Digestów i dochodzi do wniosków odmiennych niż w dotychczasowej literaturze. Uważa, iż według źródeł justyniańskich warunek zawarty w d.m.c.

¹ Recenzja z poprzednich tomów — Czasopismo Prawno-Historyczne, t. XVIII, zesz. 1, s. 268 i n.

między małżonkami, uczynionej z wolą natychmiastowego przeniesienia własności, skutkuje wstecz. Autor rozważa też kwestię nabycia własności owoców dojrzałych w okresie przed ziszczeniem się warunku (*conditio pendente*).

Wyraźnie specjalistyczny charakter ma artykuł Vittore Colorniego (*L'uso del greco nella liturgia del giudaismo ellenistico e la novella 146 di Giustiniano*, Annali, t. VIII, s. 19—80). Celem jego jest przedstawienie sporu na temat używania w synagogach — w liturgii — języków innych niż żydowski. Przedstawiając stan dotychczasowej literatury problemu autor przechodzi do badania źródeł, tj. literatury diaspory z III—VIII w. (zarówno ze strefy językowej hebrajsko-hellenistycznej, jak hebrajsko-aramiejskiej), epigrafii tego okresu, greckiego przekładu Tory, dzieł Justyna Męczennika, Tertulliana i in., wreszcie — Talmudu. W porównaniu z tymi źródłami analizuje nowelę 146 Justyniana z r. 533, która pozwalała na oficjalne czytanie Biblii w synagogach w języku greckim, łacińskim lub jakimkolwiek innym. Autor konkluduje, że judaizm helleniski odegrał rolę pośrednika między starożytnym Izraelem a średniowiecznym Kościołem katolickim, zaś pewną pomocą w tym była wymieniona nowela Justyniana.

2. Prawo kanoniczne jest głównym tematem rozprawy Adalberta Erlera (*La faida arcivescovile di Magonza (1459—1463) nei pareri giuridici dei contemporanei*, Annali, t. VII, s. 1—18). Przedstawia on zatarg arcybiskupa Moguncji w XV w., Diethera von Isenburg, z innym pretendentem do tej godności, Adolfem von Nassau, popieranym przez papieża Piusa II. Autor omawia treść pięciu opinii prawniczych w tej sprawie, które udało mu się w ciągu ostatnich kilku lat odkryć wspólnie z innymi historykami w bibliotekach niemieckich, szwajcarskich i w bibliotece Kongresu w Waszyngtonie. Kreśli sylwetki autorów tych opinii: Jana von Bachenstein, Konrada Humery, Franciszka Vivaldi i Franciszka z Toledo, który był wielkim dyplomata w służbie papieża Piusa II. Wszystkie opinie, oparte na prawie kanonicznym, dotyczą kwestii, czy papież może złożyć z godności biskupa bez formalnej *citatio*. Opinie te, choć poruszają kwestię szczegółową, zwracają uwagę na pewne pojęcia ważne — zdaniem autora — dla średniowiecznej doktryny prawniczej, a nie dość jeszcze pogłębione, jak *notorietas*, *protestatio*, *scandalum*.

3. *Ius commune*. Zagadnień z doktryny glosatorów i komentatorów, mianowicie ich poglądów na darowiznę *mortis causa* dotyczy artykuł Ireny Malinowskiej (*Appunti per uno studio sulla donatio mortis causa nei glossatori e nei commentatori*, Annali, t. VII, s. 43—81). Przedstawia on kwestie, które autorka rozwinęła w późniejszej swej pracy opublikowanej w Polsce (w artykule pt. *Darowizna mortis causa w średniowiecznym prawie włoskim*, Czasopismo Prawno-Historyczne, t. XVIII, zes. 2, 1966, s. 29 i n.).

Ius commune reprezentują poza tym w omawianych tomach teksty opublikowane w osobnym dziale każdego rocznika, a mianowicie: dwie „dystynkcje” glosatorów, Iacopo di Porta Ravennate i Martinusa, wydane według rękopisu Biblioteki Watykańskiej i opatrzone uwagami krytycznymi przez M. Bellomo (*Due inedite distinctiones di Iacopo e Martino*, Annali, t. VII, s. 115—124), glosy Ugolina do Kodeksu, opublikowane i porównane z Glossa Ordinaria przez Severino Caprioli (*Glosse d'Ugolino al Codex*, Annali, t. VII, s. 125—129), *apparatus* Jana Bassiano według rękopisów londyńskiego i moguncckiego, zestawiony z głosem Bulgarusa przez tego samego młodego romanistę (*Quem Cuiacius Iohanni tribuerat*, Annali, t. VII, s. 131—248; we wstępie Caprioli powołuje się na pracę prof. A. Vetulaniego drukowaną w EOS). W t. VIII publikacja tekstów zajmuje jeszcze więcej miejsca. Znajdujemy tu krytyczne wydanie *apparatus* Bertranda z Metz, oparte na kilku rękopisach (S. Caprioli, *Bertrandi quaedam de regulis iuris*. D. 50, 17, 1 — D. 50, 17, 35, Annali, t. VIII, s. 225—267), następnie — krótki traktat o bliźnach, przypisywany dotąd mylnie Bartolusowi, a napisany przez Francesco

Albergotti, prawnika z XIV w. z Areto i wydrukowany tu według rękopisu watykańskiego (Adriana Campitelli, *Il „Tractatus de cicatricibus” di Francesco Albergotti attribuito a Bartolo da Sassoferrato*, Annali, t. VIII, s. 269—288), „lekturę” do D. 41, 2 przypisywaną Janowi Bassiano, wydaną na podstawie rękopisu Biblioteki Narodowej w Neapolu i opatrzoną obfitym aparatem krytycznym przez Maurę Piccialuti (*Lecturae del titolo D. 41, 2*, Annali, t. VIII, s. 289—348) i wreszcie krótką opinię prawnika z XIII w., Gwidona z Suzzary, według rękopisu z archiwum w Perugii (Ugolino Niccolini, *Un „consilium” inedito di Guido da Suzzara e la lotta politica a Perugia a tempo di Corradino*, Annali, t. VIII, s. 349—355).

4. Historia prawa włoskiego. Specjalizujący się od lat we włoskim prawie statutowym Manlio Bellomo przedstawia stosunek włoskiej komuny miejskiej do mieszkańców miasta w XII—XIII w. (*Comunità e comune in Italia negli statuti medievali „super emancipationibus”*, Annali, t. VIII, s. 81—106). Artykuł jest zapewne rezultatem studiów autora nad historią średniowiecznego prawa prywatnego w Italii, prowadzonych od dawna (por. moje recenzje z innych jego prac w poprzednich tomach Czasopisma Prawno-Historycznego). Punktem wyjścia są bowiem i tutaj przepisy statutów miejskich, regulujące emancypację dzieci spod władzy ojca, a więc problem z zakresu prawa rodzinnego. W zmieniających się stopniowo przepisach prawa prywatnego autor widzi refleks przemian prawno-ustrojowych w miastach, ewolucję stosunku komuny do podległej jej ludności. W miarę jak umacniała się komuna, przejmowała ona funkcje dawnych zgromadzeń miejskich i rolę gwaranta ważności aktów prawnych, m. in. emancypacji. Autor wykazuje, jak w sposobie dokonywania emancypacji następowały zmiany odpowiadające wzrostowi autorytetu komuny, jej coraz większym ambicjom politycznym i możliwościom administracyjnym (zastąpienie wymogu dokonywania emancypacji na zgromadzeniu ogółu ludności wymogiem aktu notarialnego lub rejestracji w księgach komuny).

Obfitą literaturę we włoskiej historii prawa posiada królestwo Sycylii. Problem ten fascynuje historyków, ponieważ królestwo Sycylii, powołane do życia w 1060 r., było pierwszym na kontynencie europejskim państwem feudalnym, w którym powstał system biurokratycznej administracji. Trudności w badaniach nad historią Sycylii, a zarazem ich wielka atrakcyjność wynikają z faktu, że instytucje państwa i prawa sycylijskiego powstawały m. in. z elementów arabskich, bizantyńskich, normańskich. Do bogatej literatury o Sycylii dorzucili swe prace w omawianych tomach Annali dwaj włoscy historycy prawa: Mario Caravale (*Gli uffici finanziari nel Regno di Sicilia durante il periodo normanna*, Annali, t. VIII, s. 177—223) i Rodolfo de Mattei (*Una relazione cinquecentesca sulla „forza del Padlamento” in Sicilia*, Annali, t. VIII, s. 9—18). Pierwszy z nich wprowadza nas w administrację i system skarbowości na Sycylii pod rządami dynastii normandzkiej, zwłaszcza Rogera II i Wilhelma II. Natomiast drugi z autorów przenosi czytelnika do czasów późniejszych, w stulecie XVI, kiedy Sycylia pozo-stawała pod rządami dynastii aragońskiej. W świetle poglądów ówczesnego prawnika, Scypiona di Castro, przedstawia stosunek stanowego parlamentu sycylijskiego do wicekróla i ostrą walkę baronów sycylijskich z monarchią. W traktacie Scypiona di Castro autor dopatruje się silnych wpływów doktryny Machiavella.

Historię prawa włoskiego w epoce Oświecenia reprezentuje obszerna rozprawa Giuliany d'Amelio, drukowana w dwóch częściach w obu omawianych rocznikach (*Sui rapporti fra Illuminismo e scienza del diritto in Italia*, część I, Annali, t. VII, s. 83—114; część II, Annali, t. VIII, s. 107—175). Autorka ma za sobą już kilka prac na tematy z tej epoki (por. moje recenzje z poprzednich tomów Annali oraz książkowe wydanie omawianej tu rozprawy: *Illuminismo e scienza del diritto in Italia*, Milano 1965). Ze znanstwem posługuje się źródłami, tj. dziełami filozo-

ficznymi i prawniczymi XVII i XVIII w., od Grocjusza począwszy, po Thomasiusa, Locke'a i Rousseau, ze szczególnym uwzględnieniem doktryny włoskiej (dzieła C. Beccarii, F. A. Grimaldiego, F. Brigantiego i in.). Praca dotyczy w mniejszym stopniu historii prawa, a koncentruje się głównie na zagadnieniach z historii doktryn i z teorii prawa. Autorka przedstawia główne problemy włoskiej doktryny prawniczej końca XVIII w., tj. przede wszystkim ówczesne poglądy na hierarchię norm, stosunek prawa publicznego do prywatnego, znaczenie prawa podmiotowego i w związku z tym zwłaszcza problem równości obywateli wobec prawa oraz problem wolności umów, oba szczególnie ważne dla burżuazji.

Czasom stosunkowo najnowszym, bo stuleciu dziewiętnastemu, poświęcony jest krótki esej pt. *Savigny i Italia*, pióra zmarłego niedawno włoskiego uczonego, prof. Francesco Calasso (*Savigny e l'Italia*, Annali, t. VIII, s. 1—8). Artykuł zawiera krótką i bardzo wyrazistą ocenę wartości dzieł Savigny'ego dla dziewiętnastowiecznej Italii. Autor widzi zasługę Savigny'ego w przywróceniu należnej rangi mediewistyce, a szczególną zasługę dla Włoch, przede wszystkim w rozbudzeniu idei jedności kulturalnej i narodowej. Pod wpływem Savigny'ego historia prawa — uprawiana dotąd partykularnie, dla poszczególnych terytoriów Włoch — zaczęła przemieniać się w naukę ogólnowłoską.

*

Poza wymienionymi rozprawami i artykułami omawiany tom VII zawiera kolejny, bardzo obszerny odcinek Włoskiej Bibliografii Historii Prawa Średniowiecznego i Nowożytnego za lata 1957—1959, redagowanej przez prof. R. Abbondanzę, przy współudziale innych historyków prawa, historyków i archiwistów (Annali, t. VII, s. 369—676). Natomiast oba tomy, VII i VIII, zawierają ponadto obszerny dział artykułów recenzyjnych („Rassegne”, Annali, t. VII, s. 249—292), recenzji („Critica”, Annali t. VII s. 293—324, Annali, t. VIII, s. 363—405) i krótkich informacji o nowych publikacjach włoskich i obcych („Bollettino bibliografico”, Annali, t. VII, s. 325—350; Annali, t. VIII, s. 407—428) oraz nekrologi (Annali, t. VII, s. 351—354; Annali, t. VIII, s. 357—362) i kronikę („Cronaca”, Annali, t. VII, s. 355—368). Osobny dział stanowią wreszcie sprawozdania z kongresów i zjazdów naukowych, w których — jak informują Annali — uczestniczyli m. in. także polscy uczeni, a mianowicie: w zjeździe mediewistycznym w Spoleto w kwietniu 1963 r. prof. A. Gieysztor z referatem *La structuration culturelle des Pays slaves au cours du Haut Moyen Age* (Annali, t. VII, s. 361), w kongresie z okazji siedemset lecia śmierci Accursiusa w Bolonii, w październiku 1963 r. prof. J. Bardach, zabierając głos w dyskusji na temat znaczenia dzieł Accursiusa we Włoszech i w Europie (Annali, t. VII, s. 361—368). Na kongresie tym szereg referatów wygłosili znakomici specjaliści, których nazwiska są dobrze znane polskim historykom prawa, jak G. Le Bras, P. Legendre, G. Astuti, F. Calasso, H. Coing, E. Genzmer, R. Feenstra, H. Thieme, G. Kisch. Oczekiwać należy więc z niecierpliwością tomu, w którym zostaną opublikowane wszystkie materiały kongresu. Na I Międzynarodowy Kongres Włoskiego Towarzystwa Historyczno-Prawnego w Rzymie, w grudniu 1963, nadesłał referat m. in. prof. A. Vetulani (Annali, t. VII, s. 366—368).

Z poloników w obu tomach Annali odnotować jeszcze trzeba informację o jubileuszu czterdziestolecia pracy naukowej prof. Karola Koranyiego (Annali, t. VII, s. 355—358), a w następnym tomie wspomnienie pośmiertne o tymże polskim uczonym (Annali, t. VIII, s. 357—362), oraz recenzje z dwóch polskich książek napisane w języku włoskim, a to: z M. Pátkaniowskiego *Dziejów Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego od reformy Kollątajowskiej do końca XIX wieku* i W. Sobocińskiego *Historii ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego* (Annali, t. VII, s. 363 i n.).

IRENA MALINOWSKA (Kraków)